Uluslararası Sempozyum

şehir ve medeniyet

09-10-11 Ekim / October 2009

International City & Civilization Symposium

Çorum Belediyesi Kültür Yayınları

Şehir ve Medeniyet

Uluslararası Sempozyum

International City & Civilization Symposium

09-10-11 Ekim/October 2009

Ankara 2011

ÇORUM BELEDİYE BAŞKANLIĞI
Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü
Tel: 0 364 225 66 94 Faks: 0 364 212 19 45
www.corum.bel.tr

Çorum Belediyesi Kültür Yayınları

Çorum Belediyesi Adına İmtiyaz Sahibi / Owner
Muzaffer KÜLCÜ

Yayın Yönetmeni / Publication Executive
Prof. Dr. M. Mahfuz SÖYLEMEZ

Yayın Koordinatörü / Publication Coordinator
Zeki GÜL

Editör / Editor
Salih KARSLIOĞLU

Düzenleyen / Organized by
Çorum Belediye Başkanlığı

Kapak Tasarımı / Cover Design
Bir Medya

Şehir ve Medeniyet Uluslararası Sempozyum
09-10-11 Ekim 2009

Düzenleme Kurulu / Organizing Committee
Muzaffer KÜLCÜ, Çorum Belediye Başkanı
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, İstanbul Üniversitesi **(Sempozyum Yürütücüsü)**
Prof. Dr. Burhanettin TATAR, Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Şinasi GÜNDÜZ, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Yasin AKTAY, Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ, Hitit Üniversitesi

Danışma Kurulu / Advisory Board
Prof. Dr. Faruk DERAKKSHANİ, Ağa Han Enstitüsü Direktörü (İngiltere)
Prof. Dr. İdris BOSTAN, İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Valerie GONZALEZ, Savannah Koleji, İslam ve Asya Sanat Tasarım Tarihi (ABD)
Doç. Dr. Hassan RADOİNE, Sharjah Üniversitesi (Birleşik Arap Emirlikleri)
Prof. Dr. Modjtaba SADRİA, Ağa Han Üniversitesi (İngiltere)
Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ, Fatih Üniversitesi
Prof. Dr. Abdulkadir ÖZCAN, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa FAYDA, Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdusselam ULUÇAM, Batman Üniversitesi Rektörü
Prof. Dr. Bahjat Kamil ABDULLATİF, Bağdat Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ, İstanbul Üniversitesi
Dr. Halit EREN, İRCİCA

Sekreterya / Secreteriat
Ergin YAMAN, Kent Üniversitesi (İngiltere)
Murat ERDEM, Çorum Belediyesi
Salih KARSLIOĞLU, Çorum Belediyesi

Basım Yeri
Ankara Okulu Bas. Yay. San. Tic. Ltd. Şti. / ANKARA

İÇİNDEKİLER

Sunuş
Sempozyum Yürütütücüsü (Mehmet Mahfuz SÖYLEMEZ) 9
Çorum Belediye Başkanı (Muzaffer KÜLCÜ) 11
Çorum Valisi (Mustafa TOPRAK) 13

Damage, Prosperity and Sustainability in Islam 15
İslam'da Ziyan, Refah ve Sürdürülebilirlik 17

İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapılaşmasına Kur'ân'ın Etkisi 19

Language of Culture vs. Culture of Language 31
Kültürün Dili-Dilin Kültürüne Karşı 33

Tarihin En Eski İnanç, Felsefe, Bilim ve Medeniyet Kenti: HARRAN 35

Şehir ve Kutsallık: Şehrin Ruhunun Oluşumunda Dinin Rolü 61

واسط مدينة إسلامية 71
Bir İslam Kenti Vâsıt 93

مدينة النجف الإسلامية 111
İslami Necef Şehri 127

Yazılı Kaynaklar Işığında
Merv'in Şehir Dokusu Üzerine Notlar 141

Hacılar ve İslam Şehirleri 151

Klasik Müslüman Şehirlerinin Oluşumunda Ulemanın Rolü:
Bağdad Örneği 179

دور الكُتّاب الاجتماعي في مصر في العصر العثماني 185
Osmanlı Döneminde Mısır'da Mekteplerin Toplumsal Rolü 201

İstanbul'da Çocuk Refahı Kurumları (1850-1915) 213

Abbasi Saraylarında Yapılan Münazara Meclisleri
ve İslam Düşüncesinin Gelişimine Katkısı 227

The Islam-Oriented House Structure in Kano:
A Vanishing Heritage In Modern City Composition 237

Kano'da İslami Ev Yapısı: Modern Şehir Düzeninde
Yok Olmaya Yüz Tutmuş Bir Miras 263

İslam Dünyasında Gülün Serüveni 289

Türk Müziği Bağlamında Şehir
ve Müzik İlişkisinin Felsefi Sorunları 295

Türk Hâkimiyeti Öncesi İslâm-Bizans Mücadelesinin
Anadolu Şehirlerindeki Yansımlarına Dair 303

Belediye Otobüsleri ve Din-Ateizm Reklamları 315

At a Crossroads? Urbanization, Globalization and the
Environment in Islamic Cities 323

İslami Şehirlerde Şehirleşme, Küreselleşme
ve Çevre bir Dönüm Noktasında mı? 341

تخطيط المدينة الإسلامية بين الماضي والمستقبل 359

Geçmiş ve Gelecek Arasında İslami Şehirleşme Projesi 371

Kashan, Developing The Historical City 381

Kashan, Gelişen Tarihi Şehir 405

Rethinking The Iranian Urban Envision
In The Context Of Central Neighborhood Policy 429

Merkezi Çevre Politikası Bağlamında
İran Şehir Tasavvuru Üzerine Yeniden Düşünme 441

Muslim Holy Cities: A Comprehensive Analysis of
Their Economy and Infrastructure 453

Kutsal İslam Şehirleri:
Ekonomi ve Altyapıları Üzerine Kapsamlı Bir Analiz 471

Osmanlı Şehirlerinde İhtisâb 489

Osmanlı Döneminde Haremeyn'in Kapısı ve Gelir Kaynağı: Cidde Liman Şehri 499

İslam Devleti'nin İlk Başkenti Medine'de Tedâvül Eden Mal ve Hizmetler İle Geçim Düzeyleri 507

Farabi'nin Erdemli Şehir Projesi ve Dayandırdığı Temel Prensipler 539

Observations And A Modest Update On The Book Of Roads And Kingdoms 549

Yollar ve Ülkeler Kitabı Üzerine Gözlemler ve Alçak Gönüllü Bir Güncelleme 559

A Certain Idea of the City in Ibn Khaldun's Al-Muqqadima (14th century) 569

İbn-i Haldun'un Mukaddime'sinde (14. Yüzyıl) Şehir Fikri 579

Klasik Kaynaklara Göre Hz. Ömer'i Yeni Şehirler Kurmaya İten Sebepler ve Bu Şehirlerin Kuruluşunda Dikkat Edilen Hususlar 589

Erken Dönem İslam Şehrinde Yol Düzeni 599

Kapanış Konuşması 621

Türk Hâkimiyeti Öncesi İslâm-Bizans Mücadelesinin Anadolu Şehirlerindeki Yansımlarına Dair

Doç. Dr. Mustafa S. KÜÇÜKAŞCI
Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Arap Yarımadası'nın İslâmlaşmasının tamamlanmasının ardından Müslüman Araplar birbirleriyle çatışma halinde olan Bizans ve Sâsânî devletlerine rakip olarak mücadeleye girdiler. Hz. Ömer zamanında Sâsânîlere karşı elde edilen başarıların ardından bu devlet ortadan kaldırılmış, Ön Asya ve Mısır Bizans ile Müslümanların mücadele alanı haline gelmişti. Mısır, Suriye ve el-Cezîre bölgelerinin fethinin tamamlanması, Emevîler'in başkenti Şam'a nakletmeleriyle birlikte Müslümanlar, Bizans sınırına yerleştiler ve Toroslar her iki devlet arasında tabii sınır haline geldi. Bundan sonra Bizans ile önce Emevîler daha sonra da Abbasîler arasında Anadolu'daki siyasî ve sosyal hayatı doğrudan etkileyen mücadele süreci başladı.[1] Bu bağlamda İslâm-Bizans mücadelesinin önemli bir veçhesini teşkil eden "Sâife Seferleri"nin Anadolu şehirlerindeki yansımaları bu yazının konusu oluşturacaktır.

İslam tarihi kaynaklarında Anadolu'da kış mevsiminin soğuk geçmesi dolayısıyla Müslümanların Bizans üzerine yaz aylarında düzenledikleri askeri seferlere "es-sâife" veya çoğulu "es-savâif" adı verilir.[2] Bazen yaz seferinden dönülmeyip kış mevsimi Anadolu'da geçirilerek "şâtiye/çoğulu şevâtî" veya "meştâ/çoğulu meşâtî" adı verilen kış seferlerine de çıkılır ve bunların yaz seferleriyle birleştiği de olurdu.[3] Zaman içinde periyodik olarak her yıl düzenlenen bu seferlere ait ilk bilgiler Hz. Ömer zamanına kadar uzanır.[4] Kaynaklarda sâife kavramı hususi anlamında Anadolu'ya her yıl periyodik olarak düzenlenen yaz seferleri için kullanılırken, genel olarak İslâm-Hıristiyan mücadelesi için kullanıldığı söylenebilir.[5]

Düşmanı sınırdan uzak tutmak, yıpratmak ve ganimet almak gibi amaçlara yönelik olarak her yıl düzenlenen sâife seferlerinin nihai hedefi, Hz. Peygamber tarafından müjdelenen İstanbul'un fethinin gerçekleştirilmesiydi. Pe-

1 Bk. Mustafa S. Küçükaşcı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve Sâife Seferleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, İstanbul 2000, sy. 2, s. 9-10.
2 İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut ts., IX, 201-202.
3 Mustafa S. Küçükaşcı, "Savâif", *DİA*, XXXVI, 185.
4 Taberî, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk* (nşr. M. Ebu'l-Fazl), Beyrut ts., III, 608; IV, 64-68; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (trc. Mustafa Fayda), Ankara 1987, 2002, s. 194, 235; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Kahire 1988, VII, 163.
5 Bu kavram Endülüs'te Müslümanların bölgedeki Hıristiyan ülkelere karşı düzenledikleri yaz seferlerini de ifade etmektedir. bk. Küçükaşcı, "Savâif", *DİA*, XXXVI, 185-186.

riyodik olarak düzenlenen bu seferler her zaman sadece yıpratma ve ganimet elde etmeye yönelik olmayıp, zayıf ve uygun ortamlarda fethe dönüşüyor, bazen de fethedilen yerlerin elde tutulmasını ve sınırların savunulmasını kolaylaştırıyordu. Anadolu'nun İslâmlaşmasında ve Türklerin buraya yerleşmesinde önemli rolü olan gazi zümrelerinin oluşumuna ciddi katkı yapan sâife seferleri hem Anadolu'nun idarî yapısını hem de şehir hayatını ciddi biçimde etkilemiştir.

Emevî halifelerinden Hişam b. Abdülmelik'in ilk yıllarına dair bilgilerden bu seferlerin "es-sâifetü'l-yümnâ/es-sâifetül kübrâ" ve "es-sâifetü'l-yüsrâ/es-sâifetü's-suğrâ" adı verilen Anadolu'nun iç kısımlarıyla Toros dağ silsilesinin aşağısında kalan sahil şeridi olmak üzere iki ayrı güzergâh üzerinden düzenlendiği anlaşılmaktadır.[6] Muhammed b. Mervan, Mesleme b. Abdülmelik, Battal Gâzî, kırk yıl bu seferlerde kumandanlık yapmış olması dolayısıyla Mâlikü's-savâif diye isimlendirilen Mâlik b. Abdullah el-Has'amî gibi çok sayıda sâife seferine katılan ünlü kumandanlarla ilgili haberler de bu iki güzergâh üzerinde yoğunlaşmaktadır.[7] Battal Gazi'nin muharebelerini anlatan kaynaklarda geçen bölge, şehir ve kasaba isimlerine bakıldığında, onun başta Kayseri, Afyon ve Eskişehir yöresi olmak üzere, Suriye ve Güneydoğu Anadolu'nun da dâhil olduğu el-Cezîre bölgelerinde faaliyet gösterdiği görülür. Gerçek muharebelerin vuku bulduğu bu coğrafya, günümüze ulaşan tek Bizans destanı olan Digenes Akrites'in aynı adı taşıyan hayatı Müslüman Araplarla Bizans arasındaki sınır bölgelerinde geçen kahramanının yaşadığı coğrafyayla da benzerlik gösterir.[8]

Bu bağlamda üzerinde durulması gereken önemli hususlardan birisi bu seferler dolayısıyla Emevî ve Abbâsîler de olduğu gibi Bizans'ın idarî yapılanmalarında da bir takım düzenlemeler yaparak şehirlerin güvenliğini bu çerçevede sağlamayı düşünmeleridir. Bu düzenlemelerin sonucu olarak Müslüman Araplarla Bizans arasında müstahkem sınır bölgeleri oluşmaya başladı. Askerî düşüncelerle özel olarak tahkim edilmiş, dârülislâm adı verilen İslâm ülkesiyle dârülharp denilen gayrimüslim ülkeleri birbirinden ayıran sınır bölgelerine ve geçiş noktalarına "yarık; sınır" gibi anlamlara gelen "sagr" kelimesinin çoğulu olan "sugûr" adı veriliyor ve daha ziyade Anadolu'nun güneyindeki Arap-Bizans sınır bölgesi için kullanılıyordu.[9] İki taraf arasında ilk mücadelelerin başlamasıyla özellikle de sâife seferleri ve dönüşlerinde veya Anadolu'da kışlandığında Bizans hudut boyunda garnizonların yerleştirildi-

6 Bk. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh* (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut 1979, V, 158, 171; VII, 35; VIII, 157; Küçükaşcı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", s. 21-22. Bazen 107'de (725) olduğu gibi her iki güzergâha da sefer düzenlenirdi. Taberî, VII, 40.

7 Belâzürî, s. 275; Küçükaşcı, "Savâif", XXXVI, 186.

8 Bk. *Digenês Akritês Günümüze Ulaşan Tek Bizans Destanı* (haz. Richard C. Dietrich), İstanbul 2009.

9 Bk. İbn Manzûr, IV, 103-104; Kudâme b. Cafer, *el-Harâc ve Sınâ'atü'l-Kitâbe* (nşr. M. Hüseyin ez-Zebîdî), Bağdat 1981, s. 115, 185-187; İstahrî, *Mesâlikü'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut ts., s. 55-56; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut ts., II, 79-80; Küçükaşcı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", s. 12-13.

ği, merkezi Maraş olan es-Sugûrü'ş-Şâmiyye ve merkezi Malatya olan es-Sugûrü'l-Cezîriyye adlarıyla ikiye ayrılan bu saha Tarsus'tan başlayarak Adana - Misis[10] - Maraş - Malatya hattını takip ederek doğuya doğru Fırat'a kadar uzanıyordu.[11] İslâm-Bizans mücadelesinde önemli rol oynayan bu güzergâh üzerinde bulunan ve idarî bakımdan da Suriye'deki Kınnesrîn ordugâhına bağlı olan bu şehirler askerî yolların birleştikleri yer veya geçitlerin girişlerinde yer alıyordu.[12]

Abbasîler döneminde es-Sugûrü'ş-Şâmiyye ve es-Sugûrü'l-Cezîriyye adlı ordugâh şehirlere, Müslüman birliklerin cihad amacıyla özellikle de sâife seferlerinde sınırdan uzaklaştıkları veya gazâdan dönerlerken sığındıkları "avâsım" adı verilen müstahkem sınır bölgeleri de ilave edildi.[13] Abbasî Halifesi Hârûnürreşîd tahta çıktığı 170'den (786-787) itibaren sınır şehirlerini tahkim ettirdiği gibi Cündü Kınnesrîn'i el-Avâsım adıyla müstakil bir bölge haline getirdi ve tamamıyla askerî teşkilâta bağlayarak müstahkem noktalara askerî birlikler yerleştirdi.[14] Bu yeni eyalet Antakya'dan güneybatıda Âsi nehrinin denize döküldüğü yere, güneydoğuda Halep ile yakınındaki o dönemde merkez olan Menbic ve bunun kuzeyinde Bizans sınırına kadar uzanan araziyi içine alıyordu. X. yüzyılda Menbic'in yerine Antakya'nın merkez olduğu Avâsım'ın kuzey ve kuzeydoğusunda sınır kalelerinin yer aldığı Sugûr denilen müstahkem kuşak ise Tarsus, Adana, Mîsis, Zibatra, Maraş, Malatya ve Hısnımansûr'dan (Adıyaman) geçerek Sümeysât'a (Samsat), oradan da Fırat'ın batı kıyısını takip ederek Bâlis'e kadar uzanıyordu.[15]

Bu sınır şehirleri, daimî askerî birliklerin yanında ülkenin çeşitli bölgelerinden gelen gönüllülerin toplandıkları yerler olup özellikle askerî nüfusa bağlı olarak yapılandıkları için, şehirlerin Müslümanların elinde kalıcı olmasını sağlayan etkenlerin başında geliyordu. Sâife seferlerine çıkan komutanlardan zikredilen sınır şehirlerine uğramaları gerekirse tahkim etmeleri de isteniyordu. Hârûnürreşîd döneminin sâife komutanlarından Herseme b. A'yen Tarsus'u tahkim etmiş daha sonra da buraya 3000 Horasanlı Türk askeri yerleştirilmişti.[16] Benzer bir durum imar edilerek tahkim edilen ve askerî birlik-

10 Çukurova'da Ceyhan nehrinin sağ kıyısında Adana'ya 27 km. uzaklıkta kurulan Misis'in adı Eskiçağ kaynaklarında Mopsuestia, Bizans ve Haçlı kaynaklarında Mopsuesta, Mamistra, Süryânîce'de Masista, Arapça'da ise Massîsa (Masîsa) şeklinde geçer. bk. Yâkût el-Hamevî, V, 144-145; Işın Demirkent, "Misis", *DİA*, XXX, 178.

11 Bk. İstahrî, s. 55-56, 67-68; Kudâme b. Ca'fer, 185-188; Küçükaşcı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", s. 10.

12 Bk. Kudâme b. Cafer, s. 185-187, 305; Yâkût el-Hamevî, II, 80; E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı* (trc. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 36-91.

13 Kudâme b. Cafer, s. 184-187; Yâkût el-Hamevî, IV, 165-166; Honigmann, s. 39; Hakkı Dursun Yıldız. "Avâsım", *DİA*, IV, 111-112. Honigmann'ın Sugûrların Avâsım'dan sonra Abbasîler döneminde ortaya çıktığı görüşü Arap-İslâm kaynaklarında yer alan bilgilerle uyuşmadığı burada belirtilmelidir.

14 Yâkût el-Hamevî, IV, 165, 404.

15 Yıldız, "Avâsım", *DİA*, IV, 112; Küçükaşcı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", s. 11-12.

16 Belâzurî, s. 242.

ler yerleştirilerek iskâna açılan Adana için de söz konusudur.[17] Avâsım'ın devamlı mücadele sahası olmasına rağmen iktisadî bakımdan gelişmiş olduğu, yüksek miktarda vergi ödemesinden anlaşılmaktadır.[18] Bu şehirlerde yaşayan farklı din ve etnik kökene mensup insanlar tarafından geliştirilen ticarî ilişkiler, vergilerin artmasını sağlayan en büyük etken olmuştur. Bu arada uzunca bir süre devam eden Bizans-Sâsânî mücadelesi bazı şehirlerin etrafının surlarla çevrilmesini beraberinde getirmiş, Müslüman Arapların Sâsânîlerin yerini almaları üzerine bunların bazılarının yeniden tahkim edilmesi gerekmiş, ancak buna yeterli zaman bulunamamıştı.[19]

Emevî ve Abbâsîler ile Bizans İmparatorluğu arasında sınır bölgelerini oluşturması bakımından Avâsım ve Sugûr asırlarca devam eden İslâm-Bizans mücadelesine sahne olan en hareketli noktaların başında gelmekteydi. Bundan dolayı Bizans akınlarının ilk hedefi olan Sugûr ve Avâsım'a Bizans topraklarında muadil bir yapı kurulması yoluna gidildi. Müslümanların yaşadığı Sugûr ve Avâsım bölgelerinden halkı uzaklaştırma yoluna giden ve askerî ve idarî düzende yaptığı köklü değişiklikler gerçekleştiren Bizans İmparatoru Herakleios (610-641) Anadolu'da elde kalan araziye "thema" adı verilen askerî gruplar yerleştirerek bunların başına strategos adı verilen kumandanlar getirdi.[20] Böylece Anadolu'da kurulan Opsikion, Armeniakon, Anatolikon ve Kibyraioton themalarının en belirgin özelliği, kuvvetli bir yerli ordunun kurulmasına temel teşkil etmesi ve küçük arazi sahipliği müessesesinin kuvvetlenmesini sağlamasıdır.[21]

Ayrıca sâife seferlerine karşı tedbir olarak dağ geçitleri gibi stratejik bölgelerde yapılandırılan ileri karakollar oluşturulmuş, koruyamama endişesi veya daha uygun yer bulunması durumlarında yerlerinin değiştirilmesi yoluna gidilmiştir.[22] İlk defa Herakleios tarafından oluşturulan Kleisura adı verilen bu stratejik mevkilerin İslâm dünyasındaki karşılığı Bizans coğrafyasına giriş yerlerinde "dar geçit, dağ geçidi, büyük kapı" gibi anlamlara gelen "derb (çoğulu durûb)" adı verilen küçük karargâhlar olmalıdır.[23] Şehirlerin arasında yer alan ve geçişi sağlayan bu geçit noktalarının Derbü Tarsûs, Derbü Malatya Derbü Antakya gibi İslâm-Bizans mücadelesinin yoğun olarak yaşandığı şehirlerle birlikte zikredilmesi bu hususu teyit etmektedir.[24] Zira Rum ülkesine giren ordular ani Bizans saldırılarını önlemek için buralarda önemli miktarda

17 Belâzurî, s. 241.
18 Kudâme b. Ca'fer, s. 184; İstahrî, s. 56, 62; Yıldız, "Avâsım", *DİA*, IV, 112.
19 Cyril Mango, *Bizans Yeni Roma İmparatorluğu* (Gül Ç. Güven), İstanbul 2008, s. 81. Bizans-Sâsânî mücadelesinin Anadolu'ya etkileri için ayrıca bk. Tuncer Baykara, *Türkiye Selçuklularının Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul 2004, s. 45-46.
20 Bk. Küçükaşcı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", s. 10-11.
21 G. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1981, s. 194.
22 Belâzurî, s. 266-267. Kharsianon, Kappadokeia ve Seleukeia adı verilen bu askerî sınır bölgeleri daha sonra thema statüsüne yükseltildi. bk. Ostrogorsky, s. 194.
23 Taberî, IX, 58, 72, 76; Belâzurî, s. 252; Küçükaşcı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", s. 14.
24 Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh* (nşr. S. Zekkâr), Beyrut 1993, s. 118, 213, 345, 347, 375; Kudâme b. Cafer, s. 191-192, 320; Taberî, VII, 500; VIII, 57, 313, 324; IX, 57-58, 72, 76.

asker bırakırlardı.[25] Bu birlikler buranın yerli halkının yaşadıkları coğrafyada can güvenliklerini sağlamakla yükümlüydüler ve onların İslâmiyet'i tanımalarını da temin ediyorlardı.

Öbür yandan Sâsânîler'e karşı göstermiş olduğu üstünlüğü Müslümanlara karşı sağlayamayan Bizans İmparatoru, Suriye'yi tahliye etmek zorunda kalınca Müslüman Arapların Anadolu'ya yaptığı akınları önlemek, başta İstanbul olmak üzere buraya yakın şehirleri garanti altına alabilmek gayesiyle sınır bölgelerinde yaşayan halkı İslâm ordularının tehdit ve saldırılarından korumak için iç kısımlara çekerek geniş bir alanı boş bıraktı. Böylece özellikle sâife seferlerinin Anadolu içlerine kadar uzanmasını önlemek isteyen imparator iki taraf arasında tampon bir bölge oluşturmak amacıyla da Antakya ile Misis arasındaki bütün kaleleri yıkarak halkını sürgün etti.[26] Arap-İslâm kaynaklarında "dış kısım, dış arazi" anlamında "ed-davâhî" adı verilen bu alan Emevîler zamanından itibaren müstahkem hâle getirilerek iskâna açıldı.[27] Bütün bu gelişmeler Bizans İmparatorluğu'nu ister istemez tedrici olarak geri çekilmeye mecbur bıraktığı gibi Orta ve Batı Anadolu'yu muhafaza etmenin yollarını aramasına da sebep oldu. Bununla birlikte Bizans'ın verimli ve büyük bir alanı Müslüman Araplara terk etmesine rağmen sert ve kuvvetli bir mücadeleyle asıl çekirdek arazisini koruyarak İslâmiyet'e Avrupa yolunu kapattığı ve küçülen hâkimiyet sahası içerisinde bünye bakımından daha sağlam ve incisamlı bir devlet hâline gelmiş olduğu unutulmaması gereken bir husustur.[28]

Bizans açısından bakıldığında yerleşim birimleri arasındaki irtibatı koparan bu uygulama zaman içerisinde bazı Anadolu şehirlerindeki gerileme sürecini artıran bir etken olmuş ve merkezî idareden uzaklık şehirlerin boşalmasını beraberinde getirmişti.[29] Şehirlerin çevresindeki kırlar giderek boşalmış bunun sonucunda açıkta kalan şehirler ticaret ve diğer imkânlardan mahrum kaldıklarından süratle küçülerek köy haline gelmiştir.[30] Lykia'nın önemli şehirlerinden II. Theodosios (408-450) zamanında başkent olan Myra VII. yüzyıldan itibaren sâife seferlerine maruz kalmış ve bu akınların verdiği huzursuzluk, Myros Çayı'nın sık sık taşması, meydana gelen depremler şehrin terk edilmesine ve Myra'nın köy kimliğine bürünmesine sebep olmuştu.[31] Bu arada özellikle Anadolu'nun batısında bazı şehirler gerilerken bazılarının da öne çıkmaya başlamış olduğu belirtilmesi gereken bir husustur. Mücadeleler ve geri çekilme zaman içerisinde Bitinya'da Bizans başkentine en yakın Asya eyaleti olan Nikaia'yı (İznik) ayakta bırakırken, bir zamanlar büyük bir imparatorluk merkezi olan Nikomedeia'nın (İzmit) eski parlaklığını tamamen

25 Belâzürî, s. 234.
26 Bk. Belâzürî, s. 234.
27 Bk. Taberî, III, 498; IX, 59; Küçükaşcı, "Arap-Bizans Mücadelesi", s. 12.
28 Ostrogorsky, s. 135.
29 İlhan Akşit, *Anadolu Uygarlıkları ve Türkiye'nin Antik Kentleri*, İstanbul 2008, s. 281, 291.
30 Belâzurî, s. 234; Şahin Uçar, *Anadolu'da İslam-Bizans Mücadelesi*, İstanbul 1990, s. 21. Bizans Devleti bu bölgede her hangi bir hayat emaresi bırakmamayı ve geçişi zorlaştırmayı hedeflemişti.
31 Bk. Akşit, s. 257-258.

kaybetmişti.[32] Bizans İmparatorluğu döneminde Doğu Akdeniz'in en büyük limanı haline gelmiş olan Attaleia (Antalya) sâife seferlerinin başlaması ve Bizans'ın burayı koruyamaması bölgenin gerilemesini, Perge, Side ve Aspendos gibi şehirlerin eski parlaklıklarını kaybetmelerini beraberinde getirmişti.[33]

Şehirleri muhafaza edememe endişesi bazen Bizans bazen de Müslüman Araplar tarafından yıkılarak kullanılamaz hale getirilmesine sebep olmaktaydı. Yermük Savaşı'ndan sonra Bizans ordusundan kaçanları takip eden İyâz b. Ganm Malatya'ya kadar ilerleyerek burayı ele geçirmişti. Fakat onun buradan çekilmesinden kısa bir süre sonra Herakleios şehri yaktırmış; daha sonra iki taraf arasında birkaç defa el değiştiren şehir her defasında tahrip edilerek oturulamaz hâle getirilmişti.[34] Malatya gibi Maraş, el-Hades, Şimsat, Turanta, Tarsus, Zibatra, Misis şehirleri de iki taraf arasında sıkça el değiştiriyor, bu esnada tahribat ve yıkıma maruz kalıyordu.[35] Bundan dolayı iki taraf arasında el değiştiren bu şehirlerin sürekli olarak geriye gitmesi kaçınılmaz bir gerçek oluyordu.[36]

Emevî halifelerinden Ömer b. Abdülazîz, Rumların Misis halkını sık sık muhasara etmesi üzerine Antakya-Misis arasındaki bütün kaleleri yıktırmak istemiş, ancak halkın böyle bir durumda Antakya dışında düşmana karşı koyacak bir engel kalmayacağını söylemesi üzerine bundan vazgeçerek Misis'in tahkim edilmesi yoluna gitmişti.[37] Özellikle kış aylarında Antakya kuvvetlerine mensup 1500-2000 kişilik bir birlik bulundurulan Misis'in bu dönemde iç kalesi eski temelleri üzerinde yeniden inşa edilmiş, şehrin kalesinin dış kısmı olan rabaz yapılmış ve Zutlar'ın bir kısmı mandalarıyla birlikte buraya yerleştirilmişti.[38]

Bununla birlikte Emevîler zamanında Misis'e gelen hatta akınlarını Malatya'ya kadar uzatan Müslüman Araplar hâkim oldukları Misis-Malatya arasındaki bölgeyi Merdeîler yüzünden iskân etmekte önemli problemlerle karşılaştılar.[39] İslâm kaynaklarında Cerâcime adı verilen Toros ve Amanos dağlarında yaşayan bu Hıristiyan topluluk ilk fetihler sırasında İslâm ordularının Suriye'nin kuzey taraflarına doğru ilerleyişinin durdurulmasında ve Anadolu'nun savunmasında etkin bir rol üstlenmişti.[40] Antakya'yı ikinci defa fetheden Habîb b. Mesleme Cürcüme şehri üzerine yürümüş ve buranın hal-

32 Charles Texier, *Küçük Asya* (trc. Ali Suad [haz. K. Yaşar Kopraman-Musa Yıldız]), Ankara 2002, I, 154, 196-197; Cyril Mango, s. 81.

33 Bk. Akşit, s. 283, 295. Sâife seferleri korsanların Side'ye yerleşmesine sebep olmuş ve halk Antalya başta olmak üzere çevredeki şehirlere göç etmişlerdi.

34 Belâzurî, s. 266-270; Charles Texier, III, 143-144.

35 Bk. Belâzûrî, s. 264-276.

36 Bk. Charles Texier, III, 485-486.

37 Bk. Belâzûrî, s. 234-240.

38 Bk. Belâzûrî, s. 234-240; Demirkent, "Misis", *DİA*, XXX, 178.

39 Küçükaşcı, "Arap-Bizans Mücadelesi", s. 13.

40 Cerâcime ve faaliyetleri hk. geniş bilgi için bk. Belâzurî, s. 228-234; Honigmann, s. 37-38; Kudâme b. Ca'fer, s. 309; Mustafa Fayda, "Cerâcime", *DİA*, VII, 389-390.

kı barış istemek zorunda kalmıştı.[41] Bu arada Cerâcime'nin yaşadığı köy ve şehirlerde bulunan tacirlerle diğer zümrelerin de bu antlaşmaya dâhil edilmiş olması, Müslümanların Antakya-Misis-Malatya hattındaki bölgeyi ele geçirmek için sistemli bir uğraş verdiklerinin ve buradaki medenî hayatın sürmesi için çaba gösterdiklerinin bir işareti olmalıdır.[42]

İlk Abbasî Halifesi es-Seffâh'tan itibaren Misis'in savunmasını kuvvetlendirecek tedbirler alındı ve iktâlı askerler buraya yerleştirildi; 139'da (756-57) şiddetli bir depreme maruz kalan Misis'in hasar gören surlarını tamir ettiren Abbasî Halifesi Mansûr 8000 muhacir yerleştirerek azalan nüfusunu arttırdığı şehre Ma'mûre adını vererek mevcut Kale Camii'nden daha büyük bir cami yaptırdı.[43] IX. yüzyılın başından itibaren Misis bir taraftan deprem gibi tabii afetlere maruz kalırken diğer taraftan da sık sık Bizans saldırılarına uğradı, şehir yakıldı ve yıkıldı. Bundan sonra Abbasîler, Anadolu seferleri için sürekli olarak kullandıkları Misis'i elde tutmaya ve bunu yaparken de Misis halkı ve sâife seferleri için hazır kuvvet olan gönüllü mücahitlerin desteğini aldıkları bir siyaset benimsediler.[44]

Müslüman Arapların Anadolu'da kalıcı olmalarında, yaz ve kış seferlerinde uğradıkları Harran'ın ayrı bir yerinin olduğunu belirtmek gerekir. Hz. Ömer zamanında İyâz b. Ganm tarafından fethedilen (640) Harran, bölgede Müslümanlar tarafından geliştirilen şehirlerin başında geliyordu.[45] Hişâm b. Abdülmelik zamanında el-Cezîre, Doğu Anadolu ve Azerbaycan Valisi olan Mervân b. Muhammed Müslüman, Hıristiyan ve putperestlerin karışık olarak yaşadıkları eyaletin merkezi olan Harran'da 10 milyon dirhem sarfederek bir valilik sarayı yaptırmış, büyük camiyi yenilemiş, ayrıca el-Cezîre bölgesi ve Harran'da kanallar açtırarak ziraat ve ticareti geliştirmiş, şehrin ve medenî hayatının gelişmesine ciddi katkılar sağlamıştır.[46]

Öbür yandan 641'de İstanbul başta olmak üzere Bizans şehirlerinin hububat ihtiyacının önemli bir kısmını karşılayan Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesi, Hz. Osman zamanından itibaren Kıbrıs, Girit ve Rodos gibi adaların fethiyle İslâm donanmasının Bizans'a üstünlük sağlaması ve düzenli olarak her yıl düzenlenen yaz seferleri özellikle batı Anadolu şehirlerinde bazı gelişmelere sebep oldu.[47] Çünkü özellikle batı Anadolu'daki kıyı şehirleri,

41 Yapılan antlaşmaya göre Cerâcime gerektiğinde asker vermeyi, Amanos dağı ile Suriye'ye giriş çıkış noktalarına hâkim geçitlerdeki küçük kalelerde bulunduracağı kuvvetlerle Müslümanlara bilgi vermek ve casusluk yapmak suretiyle yardımcı olacak ve bundan dolayı başta cizye vergisi olmak üzere bazı yükümlülüklerden muaf tutulacaktı. Geniş bilgi için bk. Belâzürî, s. 228.

42 Yapılan antlaşma ve tanınan imtiyazlara rağmen Merdeîler kendilerine kim daha fazla ekonomik imkân sağlarsa onların lehine çalışmayı yeğliyorlardı. bk. Belâzürî, s. 229.

43 Bk. Belâzürî, s. 237; Demirkent, "Misis", *DİA*, XXX, 179.

44 Belâzürî, s. 237-239; Demirkent, "Misis", *DİA*, XXX, 179.

45 Belâzürî, s. 250.

46 Yakûbî, II, 337-338, 405; Ramazan Şeşen, "Harran", *DİA*, XVI, 238. IX. yüzyılın sonlarına doğru Halep ve Musul'un bölgedeki ehemmiyeti arttı, Harran eski önemini kaybetti. X. yüzyılın ikinci yarısında Urfa'nın Bizans hâkimiyetine girmesi üzerine Harran'ın nüfuz alanı daraldı.

47 Bk. Baykara, s. 48-51.

siyasî gelişmelerden dolayı azalan ticaretlerinin büyük bir kısmını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kalmış ve güvensizlik ortamı ticaret paylarını ciddi oranda düşürmüştü. Bütün bu gelişmelerin bir sonucu olarak Marmara ve Ege'de ziraat gelişirken Lâpseki, Mudanya, Gemlik, Abydos[48] gibi kuzey Ege limanları öne çıkmaya, özellikle İstanbul'un yiyecek ihtiyacının karşılanması için Edremit ve Selanik gibi limanlar önemli hâle gelmeye başlamıştı. Buna karşılık zaman zaman İslâm donanmasının hücumlarıyla karşı karşıya kalan Miletos ve Efosos gibi limanlar bu dönemde etkinliklerini kaybetmişlerdi.[49]

Liman şehirlerinden sadece İstanbul'a yakın olanların varlıklarını sürdürebildikleri bu dönemde varlığını koruyan hatta geliştiren tek liman şehri Bizans'ın Akdeniz'deki tek limanı olan Antalya idi. Bu durum çevresi tarıma elverişli olan Antalya'nın İstanbul'a ulaşılan en kısa yol olması ve Bizans hükümetinin Antalya ve Selanik limanlarını kuvvetli bir şekilde tahkim etmesinden kaynaklanmaktaydı.[50] Nitekim stratejik ve ulaşım bakımından önemi bu dönemde daha da artan Antalya-İstanbul güzergâhı üzerinde antik dönemde görülmeyen Isparta ve Burdur şehirleri ortaya çıkmıştı.[51] Bizans İmparatorluğu Müslüman Arapların henüz ulaşamadıkları Karadeniz çevresinde kendilerine karşı çıkabilecek bir devlet olmayınca buradaki şehirleri özellikle tarımsal amaçlı olarak geliştirmeye çalıştı ki, Karadeniz'in özellikle güney kıyısı VII. yüzyılın ikinci yarısından sonra tarım bakımından önemli gelişmeler yaşamıştı.[52] Nitekim 863'te ilk defa Müslüman ordularıyla karşılaşan Samsun limanının ciddi tahribata uğradığının kaydedilmesi bu gelişmeyi doğrulamaktadır.[53]

Halkın müstahkem yerlerde toplanmasının yanında tarıma uygun yerler aramış olduğu da belirtilmesi gereken bir husustur. Tarihin her döneminde Anadolu ve çevresinde canlılığını daima muhafaza eden bir ticarî hayatın olduğunu belirtmek gerekir. Ancak bu ticarî hayat ve çevreyle ilişkiler özellikle Müslüman Arapların yaz seferlerinin yoğunlaştığı VII-X. yüzyıllarda ne sınır boylarında ne de iç mıntıkalarda önemli şehir yapılanmaları ortaya çıkaramamıştır. Bu dönemde Akroinos Kalesi'nin bulunduğu Afyon veya Bizans askerî yolu üzerinde yer alan ve VI. yüzyılın ikinci yarısında Iustinianpolis adıyla

48 Çanakkale'nin 6 km. kuzeyinde, Çanakkale Boğazı'nın Anadolu yakasında Nara Burnu'nun doğusundaki yerin adıdır. Bilge Umar, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, İstanbul 1993, s. 13.

49 Baykara, s. 55-57.

50 Ostrogorsky, s. 240. Bu dönemde Müslümanlar sadece Akdeniz'e değil Ege'ye de hâkim olmuşlardı.

51 Baykara, s. 53. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma toprakları içinde kalan Pisidia bölgesine ilk Arap akınlarının Emevîler döneminde başladığı ve Abbasîler döneminde Isparta'nın ele geçirildiği rivayet edilirse de o döneme ait kaynaklar bu bilgileri doğrulamamaktadır. Mahallî tarihçilerce, Isparta'nın Sülü Bey mahallesindeki İğci sokakta bulunan ve bugün müzeye kaldırılmış olan bir çeşme kitâbesindeki kayda dayanılarak şehrin 429 (1038) hatta 209 (824) yıllarında Müslümanların elinde bulunduğu iddia edilmektedir. bk. Akşit, s. 318.

52 Baykara, s. 46. Karadeniz'in önem kazanması Bizans'ın Sâsânîler'e karşı üstünlüğüyle birlikte başlamıştı.

53 Mehmet Öz, "Samsun", *DİA*, XXXVI, 83; Baykara, s. 48-49.

bir kalenin inşa edildiği Sivrihisar gibi savunma imkânları güçlü, fakat ulaşım ve diğer hususiyetleri sınırlı yerleşim birimleri öne çıkmaktadır.[54] Bunun gibi savunma imkânları güçlü olan şehirler Müslüman akınlarına karşı duramayıp tahribat yaşamış olsalar da hemen tamir ediliyor, buralarda yaşayanlar, tepeler üzerinde inşa edilmiş kalelere çekilip yaşamayı yeğliyorlardı. Özellikle Anadolu'nun yerli halkı savunma imkânları güçlü şehirlerde veya Soğanlı vadisi, Ürgüp civarı gibi engebeli mıntıkalarda toplanmıştı.[55] İslâm-Bizans mücadelesinin geçtiği büyük savunma tesislerine sahip Ankara, Sivrihisar'ın güneyindeki Ammûriyye, İznik gibi yerleşim birimleri halkın tepeler üzerinde çekildikleri kale veya eski sahası daraltılarak tepeler üzerindeki yerlere çekildiklerinden kastra adıyla anılan şehirlere örnek olarak verilebilir.[56] Nitekim çağdaş İslâm kaynaklarında, "Anadolu'da şehirlerin az, buna karşılık hisar ve kalelerin çok olduğu" bilgisinin yer almış olması bunu teyit etmektedir. Ayrıca mağaralarda ibadetlerini yapan ilk Hıristiyanlar için uygun bir yer olan Kapadokya eyaletine gelen Hıristiyanlar, Göreme, Ihlara ve Soğanlı vadilerine yerleşerek kilise ve manastırların yanında Müslüman Arapların akınlarından korunmak için Derinkuyu ve Kaymaklı gibi yer altı şehirleri inşa ettiği de bilinmektedir.[57]

Bütün bu gelişmelerin bir sonucu olarak Bizans şehirleri arasında kopukluklar meydana geldiği gibi şehirleri birbirine bağlayan yol sisteminde de değişiklikler meydana gelmiştir. Bunların da etkisiyle Romalılık bilincinin yerini bölge ve din unsurlarının almış olmasından dolayı Bizanslılar gittikleri yerlerde şüpheyle karşılanmaya başlanmışlardır. Artık Bizanslılar kendilerini Bizanslı ya da Romalı olarak adlandırmak yerine şehir veya bölgelerine nispet edilmeyi tercih eder olmuşlardır. Bu aslında İslâm-Bizans mücadelesinde Müslümanlar lehine oluşan önemli bir gelişme olmalıdır ve yabancı olarak görülen kişilerin sâife seferlerine katılan gâzi ve dervişler olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü bitmeyen savaş ve mücadeleler halkın bazı şehirlerde oturmasını engellememiştir. Şehrin yakınında kurulan ribatlar zamanla yerli halktan bazılarının İslâmlaşmasını ve şehrin ortak kullanılması sonucunu getirmiş olmalıdır.[58]

İslâm-Bizans mücadelesinin olduğu dönemlerde çeşitli tabiat olayları, otorite boşluğu, merkezî idareden uzaklık gibi etkenlerin şehirlerin ve medenî hayatın gerilemesine sebep olduğu bilinmektedir. Ayrıca gerek periyodik ola-

54 İbrahim Sezgin, "Sivrihisar", *DİA*, XXXVII, 289.

55 Bk. W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası* (trc. Mihri Pektaş), İstanbul 1960, s. 86-92.

56 Yâkût el-Hamevî, IV, 158; Charles Texier, II, 433-434, 466-467; Doğan Kuban, *Türk ve İslâm Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1995, s. 169-172; Akşit, s. 131. IV. ve VI. yüzyıllarda gelişimini sürdüren ve psikoposluk merkezi olan Arap akınlarının başlamasından sonra Kadifekale'deki iç kaleye çekildiğinden kastra diye anılan İzmir de diğer Anadolu şehirleri gibi gerileyerek önemini yitiren şehirlere bir örnektir.

57 Bk. Baykara, s. 51; Akşit, s. 407, 409. VI. Leon (886-912) zamanın bölgenin istikrara kavuştuğu görülür.

58 Ribat ve Anadolu'nun İslâmlaşmasındaki rolü hk. geniş bilgi için bk. İsmail Yiğit, "Ribât", *DİA*, XXXV, 76-78; Küçükaşcı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi", s. 20.

rak düzenlenen sâife seferleri ve gerekse İstanbul kuşatmalarına kadar uzanan büyük seferler, Anadolu şehirlerinin bir mücadele alanı haline geldiğini ve bunun sonucunda da medenî hayat bakımından bir istikrasızlığın varlığını ortaya koymaktadır. Ancak yaz seferlerinin bu gerilemeye ne kadar katkıda bulunduğu üzerinde durulması gereken bir husustur. Mükrimin H. Yinanç saife seferlerinin Antikçağ'da pek mamur ve özellikle Roma İmparatorluğu zamanında pek kalabalık bir nüfusa sahip olan Anadolu'nun harap olmasına, nüfussuz kalmasına ve şehir hayatının yok olmasına yol açtığını ileri sürmektedir.[59] Çünkü Anadolu'nun her tarafında görülen harabe ve hüyüklerin çoğu Anadolu'ya sefere çıkan Müslüman gaziler tarafından tahrip edilen şehir, kasaba ve şatoların enkazıdır. Özellikle Müslümanların seferlerinden zarar gören, İslâm-Bizans mücadelesinin yoğun olarak geçtiği Ammûriye, Ankara, Antakya, Bergama, Niksar, Sivas, Konya Larende, Kapadokia'da Nysa (Nevşehir), Kayseri, Tuvana (İvriz), Herakleia (Ereğli) gibi yerler bulunmaktadır.[60]

Bu görüşe karşı çıkanların ileri sürdükleri ilk gerekçe İslâm-Bizans mücadelesinin başladığı VII. yüzyıldan itibaren Anadolu'da şehir hayatının önemli ölçüde irtifa kaybetmiş olduğudur.[61] Bizans kültür ve sanatının VII. yüzyıldan itibaren eski yaratıcılığını kaybetmesi ve kilisenin gündelik hayat içerisinde etkinliğinin artması, bir yandan şehir hayatının gerilemesine diğer yandan da VIII. ve IX. yüzyıllarda medenî hayata dair bilgilerin kaynaklara daha az aksetmesine sebep olmuştur.[62] H. Ahrweiler bu durumu nüfusun dağılması ve şehir hayatının çöküşüyle açıklamıştır.[63] Nitekim A. P. Kajdan da Anadolu'da Bizans döneminde şehir hayatının çökmüş olduğunu nümizmatik verilere dayalı olarak ispat etmiştir.[64] Ancak bu görüşleri mübalağalı bulan ve bütün olumsuz gelişmelere rağmen medenî hayatta bir devamlılığın olduğunu savunan G. Ostrogorsky, muhtemelen bazı kasabaların VII. yüzyılın sonları ve VIII. yüzyılın başlarında hacim olarak gerilemiş, yerlerini siyasî ve stratejik bakımdan daha önemli olanlarla değiştirmiş veya bir kısmının da köyleşmiş olmasının şehir hayatının belirsizleştirdiğini göstermeye yetmeyeceği görüşündedir.[65] X. yüzyıldan itibaren bazı şehirlerin büyük, kalabalık, muhteşem, ünlü gibi tanımlamalarla kaynaklarda yer alması da, küçülme sürecine giren şehirlerin arasından bazılarının bu genel duruma aykırılığını gösteren bir husus olmalıdır.[66] Nitekim S. Vryonis VII. yüzyılda Anadolu'da şehir hayatında ani bir çökme veya çözülmenin olmadığı görüşünü ileri sürerek bunun Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyet alanının küçülmesiyle ilgili olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır.[67] J. Gregory de Müslüman Arapların seferleri-

59 Bk. Mükrimin Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 19-21.
60 Yinanç, s. 21.
61 Baykara, s. 28.
62 Bk. Ostrogorsky, s. 135-136; Cyril Mango, s. 82-83.
63 H. Ahrweiler'den naklen Baykara, s. 51.
64 A. P. Kajdan'dan naklen Ostrogorsky, s. 125.
65 Ostrogorsky, s. 125.
66 Baykara, s. 51, 56-57.
67 Bk. Speros Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism*, London 1971, s. 6-9.

nin Anadolu'daki hayatı mutlaka olumsuz olarak etkilemiş olduğunu, ancak arkeolojik bulguların birçok büyük şehrin bu seferlerden sonra da gelişmeye devam ettiğini ve ekonominin en azından Akdeniz kıyıları boyunca çok büyük değişime uğramadığını gösterdiğini kaydetmektedir.[68] Bu bakımdan sâife seferleri Anadolu'daki şehirlere genellikle fizikî anlamda zarar vermemiş olmasa da, tabiat olayları, otorite boşluğu, merkezî idareden uzaklık ve bazı yerleşim birimlerinin terki şehirlerin süratle sönükleşmesini beraberinde getirmiştir.[69]

Burada özellikle belirtilmesi gereken husus, Türk hâkimiyeti öncesinde kıyı kesimleri haricinde tam anlamıyla şehirleşememiş olan Bizans şehirlerinin süratle kırsallaştığı, şehircilik alanında başlangıçtaki parlak günlerini kaybettiği ve buna bağlı olarak gerilemenin tabii bir süreç olduğudur. Zira Doğu Roma İmparatorluğunun VII. asırdan itibaren tedricî olarak bir gerileme sürecine girmiş olduğu bilinmektedir. Bizans-Sâsânî mücadelesi her iki tarafın gücünü bitirirken, her iki ülkenin pek çok verimli bölgesi savaş sırasında istilâ edilerek tahrip edilmiş, İslâm'ın yükselişiyle bunları eski haline getirecek zaman da bulunamamıştı.[70] Bu dönemde özellikle merkezî otoriteden uzak halkın savunma imkânları güçlü şehirlerde, engebeli mıntıkalarda yaşadıkları, buna bağlı olarak da yol sisteminin değişmiş olması bazı şehirlerin mamur ve müreffeh hâle gelmesine, bazılarının da gerilemesine sebep olmuştur. Böyle bir ortamda Anadolu'ya gelen Türkler burada İran'da olduklarından daha etkili olmuş ve bu şehirlerle daha kolay bütünleşerek kendi kimliklerini yansıtmışlardır. Çünkü Türklerin gelişiyle Anadolu'da yeni bir şehir fizyonomisi doğmuş, Türkleşme ve İslâmlaşma sağlanmış, yeni şehirler kurulmuş ve Türkmenler yerleşik hayata geçiş sürecine girmişlerdir.[71]

68 Bk. Timothy E. Gregory, Bizans Tarihi (trc. Esra Ermert), İstanbul 2008, s. 170.
69 Bk. Akşit, s. 218, 225, 263, 272, 272.
70 Gregory, s. 170.
71 Bk. Kuban, s. 172 vd.